

Давид Гофштейн

НАТХНЕННЯ

Я по тебе ніде по вітчизні своїй не ходив,
Не шукав тебе,— завше само ти з'являлось мені,
Ти лягало в простягнуті руки, як дружний порив,
Ти приходило в рот, як між зуби — плоди запашні.
То ж я глибоко вірю — ознаки краси потайні
Є на всьому, що наш непорушний союз породив.
І скрізь жевріє в ньому й палає вогонь моїх слів,
Що знайде — буде час — у серця всіх дороги ясні.

Буде час! Бо складаю пісні не як пташка співа!
Буде час! Бо не сам я, і сю не в пустку слова,
І далеко влучає поетова думка жива.

Переклав Є. Дроб'язко.

Михайло Стельмах

ПОМІЖ БЕРЕЗАМИ ДІВЧА ІДЕ

Рожевий схід. Галуззя молоде
Пісні виспіває привітні,
Поміж березками дівча іде
У хусточці блакитній.

Рукою гладить пасмо золоте,
Іде, співаючи, в долину.
І може більше дівчини ніде
Ніколи не зустріну.

Стою під кленом біля джерела —
У серце йдуть пісні привітні.
А дівчина, як молодість, пішла
У хусточці блакитній.

Подольськ, Моск. обл., 1940 р.

Володимир Свідзінський

* * *

Я пам'ятаю по дощі
Розволохатяні куші,
І сріберний одлеглий грім,
І за рікою сизий дим
Понад волоттям луговим.

Ліщини памолодь шумку
Я обережно розгорнув,
І в свіжу тінь її зарнув,
І на притоптанім піску
Углед в нори диких пчіл
І трепети довгастих крил.

І хтось ходив зо мною там;
А тільки хто? Не знаю сам.
Той день у спогаді моім —
Немов одірваний листок.
Ударив летом голубим
Дитинства сонний колосок,
Зронив свій образ, як росу,
І зник у віддалях часу,
Як сріберний одлеглий грім.

1929 р.

* * *

Полею ідуть — і повільна хода їм і мирна розмова.
Вітер, нагрітих морелів покинувши зарості дикі,
Стиглим теплом обтікає їм плечі, шумить на пшениці.
От ізійшли на місток. Одна на поруччя склонилась
І в глибині, проти сивої хмарки, угледіла раптом
Юної постаті обрис хиткий і розтріпаний жмуток
Синього цвту в руці і, на вроду своєю задивившись,
Жарко рум'янцем зайшла. А веселі подруги тим часом
Далі ідуть — і повільна хода їм і мирна розмова.

1933 р.

Ол. Полторацький

ГОГОЛЬ У ПЕТЕРБУРЗІ

ПОВІСТЬ¹

Лакей доклав, що пана Булгаріна бажає бачити якась молода людина. За хвилину Гоголь був у Булгаріновому кабінеті.

З першого ж погляду Фаддей здогадався, чого хоче від нього цей одвідувач: гарний же він був би інакше шпiон, коли б не міг одразу розпізнавати людей. Він уважно вислухав Гоголя: ніколи не треба відсилати людину, не прислухавшись попереду до її слів, бо інколи навіть мимоволі вона може висловити корисні речі.

Гоголь був небагатослівний, — він прибув із учбового закладу до столиці шукати місця й не знає, до кого звернутись за протекцією. (Булгарін одкинувся в кріслі і зробив безсторонній вигляд). Він дозволяє собі звернутися з порадою до відомого журналіста, пана Булгаріна.

Фаддей сидів нерухомо, стиснувши шелепи. Тільки великим зусиллям волі стримував він себе, щоб не розреготатися на весь кабінет гучним сміхом задоволення.

Цілий рій думок пронісся в його голові. Першою виникла у свідомості картина: на гачку високо піднесеної вудки теліпається карась, переливаючися на сонці сріблом і золотом своєї луски. А зраділий рибалка сласно дивиться на нього, оцінюючи поглядом.

Фаддей скося поглянув на молодика, що сидів перед ним зніяковілий, перебираючи в руках криси своєї витертої шляпи. Це — гарна ознака, — нахаба обов'язково поліз би на стіл руками. А цей — незайманий і сором'язливий телепень. Дурість у ньому так і переливається.

Фаддея не треба було більше просити. Молодий чоловік з певністю міг сподіватися на його підтримку. Фаддей вирішив усе раніше, ніж зміг навіть обміркувати доладу.

— Гаразд, — завищав він, скочивши з місця й гаряче стискаючи приголомшеному Гоголеві обидві руки. — Прийдіть через два дні, юначе.

¹ Початок див. „Л. Ж.“ №№ 1, 2, 1940 р.

Він мняв Гоголеві руку.

— Бідний хлопчик! Стільки перестраждав, поки натрапив на певну людину.— Фаддей схлипнув співчутливо: від природи він був людина з сентиментами. Не втримався й поцілував Гоголя масними губами в лоба. Випустивши його з обіймів, спустив очі долу, щоб Гоголь не помітив кривої посмішки.

А коли Гоголь пішов, низько вклоняючись, Фаддей ще довго не міг взятися за статтю про Загоскіна.

— Я тебе влаштую, голубчику!— промовив він поволі сам до себе.— До III відділу в шпіони підеш.

Він утопив погляд у портрет Миколи Павловича. Цар дивився на нього нерухомим, уважним, розуміючим поглядом.

— Поперше,—сказав Фаддей, фамільярно підморгнувши портретові,— поперше (він зіщулив очі, обмірковуючи, й загнув одного пальця), поперше він мені там буде своєю людиною. Він мені все розповідатиме, подруге. Його візьмуть... ого, Максим Якович з нього в два тижні не клеветета—цукерку зробить... З таких соплячків вони й виходять, що без копійки в столиці пропадають. У-ух, гади!

Фаддей сплюнуv з неприхованою огидою. Підморгнуv ще раз портретові, клацнув його пальцем по носі. Обкрутився на одній нозі, приспівуючи ригурнель із „Цампи“. Відчув дивне полегшення на душі. Його полку прибуло!— До мене звернулися?— проговорив Фаддей солодким голосом.— На гачка полізли? А ми вас за зябра та писком у цеберко, у цеберко!

І сам злякався: чи не підслухає якийсь шпiон. Погрозив цареві і палець приклав до губ.

— Його імператорська величність, августійший монарх наш Микола Павлович говорити зволив з його превосходительством Олександром Христофоровичем Бенкендорфом про заснування нашого III відділу власної його імператорської величності канцелярії. Олександр Христофорович насмілювався спитати государя імператора: як виконувати йому обов'язки свої, щоб задовольнити государя й не підбурити проти себе суспільної думки? Як творити добро, робити багатьом послуги, відкривати злочини й, особливо, попередити й запобігти лиху? Його імператорська величність, що тримав у цю мить носову хустку, простягає її генералові й каже: „От тобі вся інструкція. Що більш обітнеш сліз цією хусткою, то вірніше будеш служити моїй меті“.

Фон-Фок зупиняється розчулений, підіймає очі до імператорського портрета й витирає кінчиком хустки куточок ока.

Він пильно дивиться на стоячого навпроти Гоголя, певний, що й той у цю мить мусить розплакатися, перечікує секунду й веде далі.

— Нам потрібні такі люди, як ви, молодий чоловіче. Ви привезли з собою до Санкт-Петербурга всю незайманість малоросійського дворянства нашого. Вас не зіпсували ще розбещені кола петербурзької молоді. Ви — людина добромисна, як рекомендує вас Фаддей Венедиктович, і через це я візьму вас до канцелярії. Пам'ятайте, пане Гоголь-Яновський, що навіть на непомітній посаді можна принести багато користі урядові. — Фон-Фок подзвонив.

— Пилипе Прохоровичу, — звернувся він до чиновника, що увійшов до його кабінету. — Введіть нового канцеляриста, пана Гоголя-Яновського (він подивився в Гоголів атестат) Миколу Васильовича, в курс справ.

Аудієнція закінчилась, починались інструкції. Пилип Прохорович, дід з довгою сивою бородою, пожовклими від тютюнового диму вусами, повів Гоголя до загального присутствія. Присутствіє мало пишний вигляд: столи з червоного дерева, позолочені свічники, зелені сукна. Посадовивши біля себе Гоголя, Пилип Прохорович з секунду помовчав, потім посміхнувся насмішливо:

— Про втирання сліз говорив? — спитав він. — І про благонадійність теж говорив? І що на непомітній посаді багато користі принести можна, мабуть, теж зауважував? — Він тихенько засміявся. — Ви не дивуйтеся, це в нас усім так говориться. Так будемо служити, значить?

Гоголь мовчки слухав його. Втирати людські сльози, запобігти злу, сіяти добро — чого кращого можна бажати від життя, хоча б на найменшій посаді?

— Поезія, — зітхнув Пилип Прохорович. — Добре Максимові Яковичу говорити... — Він поліз до шухляди й витягнув стос паперів. — Оце треба підшити до одного діла.

... До кінця дня просидів Гоголь над паперами. Тека була акуратно підшита, але в голові Гоголеві стався цілий розгартіаш... Прийшовши додому, він ще раз обдумав — до якої несподіваної історії потрапив з поради Прокоповича. Діло, яке він підшивав, зворушило його. Тут було багато паперів, які стосувалися Польщі. Невідомий автор писав із Варшави про те, що все польське населення, за найменшими винятками, віддане своєму любимому імператорові Миколі Павловичу, що тільки кунка заколотників підбурює їх проти престолу і що вся європейська преса, облурена крикунами, даремно обстоює химерні інтереси, яких Польща сама не має. Із інших паперів (Гоголь передивився їх потихеньку, коли Пилип Прохорович виходив із канцелярії) виходило, що лист автора з Варшави написаний тут таки в Петербурзі, людиною, яка в Польщі зовсім не була. Імператор, висловлюючи задоволення статтею „очевидця“, запитував: чи всі факти, наведені з статті вигадані ним, чи відкись взяті. А втім, статтю було ухвалено надіслати до кількох європейських газет

способом, який прикрив би, що стаття написана за замовленням III відділу.

Три дні пропустив він, роздумуючи, що ж робити? На четвертий поплився до департаменту. Пилип Прохорович зустрів його здивовано:

— Так служити не можна, Миколо Васильовичу, службою треба займатися серйозно.

Гоголь у відповідь вийняв прохання на височайше ім'я про звільнення з посади й відкланявся.

... І знову потяглися довгі дні існування без майбутнього, півголодне животіння прохача, якого збували один одному на руки, до всього байдужі петербурзькі правителі канцелярії. Сумно позирали на невдачливого Гоголя — Прокопович, Данилевський, душа-Пашенко.

* * *

„Після безкінечних шукань мені пощастило, нарешті, розшукати місце, дуже, проте, незавидне. Та що ж робити? Протекції я не мав ніякої, а мої покровителі водили мене до того часу, поки не примусили взяти під сумнів здійснення їхніх обіцянок,—писав Гоголь матері в квітні 1830 року.—Тепер моїм місцем я, можна сказати, зобов'язаний своїм власним трудам, і тепер, признаюсь, я нічого не розумію. Не знаю, з чого почати, до чого звернутись, що робити мені... Взявшись за службу, як слід, я не в змозі буду займатись сторонніми речами“.

Чинownik! Від дев'ятої ранку до третьої щодня сидів він у канцелярії Департаменту Уділів. Він дістав тут, відповідно атестату, чин 14 класа, колезького реєстратора. Це означало, що згідно з табелем о рангах, досягти вищого ступня чиновництва міг не раніше, як через 39 років.

Покищо йому доручили зшивати папери. Які? Для чого? Це була не його печаль. Він мусів дбати лише про те, щоб акуратно підшиті були в одну теку аркушики, списані розгонистою, нестримною писарською рукою. Він не мав навіть змоги довідатись про те, що ж зшиває він акуратними столами: на те не вистачало часу, паперів було занадто багато, а зайву цікавість, чого доброго, стали б вважати за вільнодумство.

Зігнутий над теками, він придивлявся до співробітників своїх. Вони приходили на службу точно о дев'ятій годині, не раніше, щоб не вкрасти в себе зайвої хвилини на сон чи на прогулянку. Вони нізачо не спізнювалися, щоб не заслужити на зауваження начальника — звичка сидіти за столом департаменту, поки годинник проб'є дев'ять, так вкорінилася в них, що здавалося — скорше годинник не відбив би своїх дев'яти ударів, ніж чиновників у ту пору не було б на своїх місцях.

Один з Гоголевих співробітників, сивий старик, сказав йому якось, вставши зі стільця свого й дивлячись на клоччя, що лишилось від подушки, яка лежала років двадцять на його стільці:

— Коли б мене звільнили звідси, я пішов би додому, ліг би на ліжко й помер того ж дня.

Він вже давно вислужив своє право на пенсію та, захоплений колесом служби, не міг і думати про те, щоб з нього вибратися раніше ніж умерти. Кількадесят років переписував він начисто канцелярські папери й нічого, крім літер, у цих паперах не бачив — літер заковиристих, розгонистих, у себе ввібраних, крючкуватих, закритих і відкритих, уряд ідучих і гордовито випнутих над загальним рівнем.

В другому чиновникові, молодому, що як і Гоголь недавно вступив до департаменту, видимо, ще не згасла іскра божя. Одірвавшись від паперів, молодий чиновник просиджував інколи по кілька хвилин з розкритим ротом, вдивляючися у вікно. Його робота була — ставити номери на вхідних і вихідних паперах, — шість годин підряд — й кінця його роботі не було видно, як не видно кінця числам, як після першого мільйону іде другий, третій, після мільйону мільйонів іде другий мільйон мільйонів і так без кінця.

Гоголь розговорився з ним якось, ідучи додому. Гоголя цікавила причина несподіваних випадків мрійливості в свого співробітника. Той довго відкручувався від відповіді — і це дуже сподобалося Гоголеві, бо справжні пориви мусить глибоко ховати людина в душі своїй. Та коли Гоголь вже майже остаточно вирішив, що хлопець його десятку й з ним можна затоваришувати, той, взявши з Гоголя десять клятв, повідомив, що він вагається, чи зробити йому пропозицію дочці столоначальника, чи почекати поки сам стане столоначальником і тоді сягати вище до директорової доньки? І спитав у Гоголя поради.

Третій чиновник тільки те й знав, що лагодив щодня сотні пер цілому департаментові. Сама постать його, зігнута навіть після роботи, з тонкими ухоплюючими рухами, показувала, що він тільки придаток до ножика, яким метко й швидко можна загострювати гусячі пера.

Служба в департаменті цілковито задовольняла чиновників; коли вони й скаржилися на своє життя, то з того хіба приводу, що служать саме в департаменті, а не в казенній палаті чи іншому доходному місці — тут ні з кого брати хабарів і їхня служба проти палатної явно програвала.

Служба кінчалася, всі поспішали до кухмістерської. Тут наставляв час неофіційних розмов. Крізь дзвін ножів проривалися уривки бесіди, іноді не без змісту:

— В нас „брати“ означає „брати хабарі“... „пити“ — означає: пиячити...

— Одні можуть не брати, другі можуть брати, треті не можуть не брати...

Або:

— І питає мене їх превосходительство:— Ну, набив він тобі пику. Чи варт скаржитися? Помилуйте, ваше превосходительство, один намордень, звичайно, в рахунок не йде, а кілька—в сумі вже щонебудь та складають.

І довго розносився на всю кімнату хрипкий, з присвистом і кашлянням регіт. Обідали без апетиту, увечері сиділи вдома—пили чай, грали в карти, у неділю йшли до церкви, де акуратно відстоювали тисячі разів слухані молитви й співи. Петербург—велетенське, живе місто, здавалося, не існував для них, і коли б перенести їх до незалюдненого острова, закинувши туди чорнильниці й журнал вихідних паперів,—вони відчували б себе на цьому острові так само, як і в столиці.

І тільки наградні на різдво й паску, тільки пряжка в петлицю за вислугою показаної кількості років—вносили різноманітність в сіру череду їхніх днів, днів приречених людей, серед яких можна здохнути від нудьги.

Але... Рука неблаганної долі не схопила Гоголя за горло. Навпаки, в житті його сталася нова подія. Він відчув себе врятованим.

ПАВЛУШКА МІДНИЙ ЛОБ

Порятунок прийшов зовсім несподівано. І сразу—всі неприємності, служба, все дотеперішнє життя стало таким дріб'язковим, що й уваги на нього звертати не слід.

Ще з рік тому, мов під натхненням, написав він матері такого листа:

«Тепер ви, шановна матінко, мій добрий ангел-охоронець, тепер вас прошу, своєю чергою, зробити для мене найбільшу з послуг. Ви маєте тонкий, спостережливий розум, ви добре знаєте звичаї і норови українців, і тому, я знаю, ви не відмовитесь писати мені про них. Це мені дуже, дуже потрібно. В наступному листі я чекаю від вас опису повного вбрання сільського дядька, від верхнього одягу до самих чобіт, зазначивши, як все це звалось в найзакореніліших, найдревніших, що найменше піддались змінам, українців, також назву плаття, що його носять наші селянські дівки, заміжні й мужики. Друга стаття: назва точна й вірна плаття, що носилось до часів гетьманських. Ви пам'ятаєте, раз ми бачили в нашій церкві одну дівку, одягнену по-тодішньому. Про це можна буде розпитати старожилів. Ще докладний опис одруження, не випускаючи найменших подробиць. Ще кілька слів про колядки, про Івана Купалу, про русалок. Якщо є, крім того, якінебудь духи або домовики, то про них докладніше, з їх назвиськами й ділами. Безліч носиться між простим наро-

дом повір'їв, страшних казань, переказів, різних анекдотів тощо, тощо, тощо. Все це буде для мене надзвичайно цікаво ... Тут так цікавить усіх все українське».

Марія Іванівна не гаразд розуміла, для чого це її синові, але твердо пам'ятала рядок із його листа: «Найменша мализна іноді служить за велику підмогу». Тож вона із своєї пам'яті й від знайомих бабів своїх узнавши описувала Миколі, як грати в Панфиля, в дурня, у ворона, як водити танки в хрещика, в журавля, які костюми в селян і в духівництва; не обійшлося й без допомогти її знайомого ієрея Сави, священника з Олефірівки. Сестра, Марія Василівна, списувала братові народні пісні. Гоголь збирав все це із листів в окремий зошит: «Книга всякої всячини або ручна енциклопедія». З часом «Книга» зростала, інтереси Гоголя збільшувалися. Він записував туди вже й анекдоти, що ходили між мужиками або поміщиками, його цікавив давній одяг сотників, їх дружин, які матерії були на Україні в той давній час. Книга товщала, скоро Гоголь став власником чималої збірки цікавих матеріалів.

* * *

... «Сучасне — син минулого й батько будучини» — це був висновок, який зробило російське суспільство після розчавленого повстання декабристів. Збентежений поразкою, розум росіян завадав собі питання: а чи доцільно було повставати? Чи не марні ці безсилі спроби самовільного втручання людини до ходу історії? Народи розвиваються поволі, за власними законами розвитку народного духу — так вчили великий німець Шеллінг і історична школа француза Савіньї. Про «органічний» розвиток говорив і Карамзін. Тож і виходило, що порятунку слід шукати не в збройному повстанні, а в вивченні нерухомої загадки — народу, його історії, його творчості, його духу. Публіка згадала раптом, що на світі є народ. Народ — це був не тільки фрейтор, камердинер, лампівник і офіціант. В світі, як виявилось, існував народ другий — селяни, що вміли складати пісні, казки й билини. Цікавість до селян блискавично стала модою. Дворяни згадали, що вони не тільки камер-юнкери двору, але й поміщики саратовські, уфімські, пермські, бесарабські — губерній, де теж співають і розповідають народні казки.

В журналах почали писати: «Найкращі, найчистіші джерела для нашої словесності — літописи, пісні й казання народні». В надрах російського кріпацтва терміново відшукали двох поетів — Сібірякова й Слепушкіна; видавець «Отечественных записок» Павло Петрович Свіньїн присвячував їм захоплені статті. Пушкін схрещував шпаги з професором Каченовським, захищаючи справжність «Слова о полку Ігоря». Батьки рядили дітей своїх у кучерські каптани; почали навіть подекувати, що при самому дворі камер-фрейлін уберуть в оксамитову одіж на взір сара-

фанів. Надєждін закликав звернути увагу на слов'янську Авзонію — Україну — країну свою і не свою, сусідню, рідну, але майже незнайому ні звичаями, ні мовою, ні самим життям. Як відгук на це з'явилася збірка українських пісень Максимовича. В кав'ярні можна було почути, як коньяк називають «горелка». В літературних салонах знову, як після 1812 року, пробували перейти з французької на російську мову й штрафували за галліцизми, а для кавалера розкопати десь і привести на раут українського поміщика означало вважатися надалі за найспритнішу й найдодігдливішу людину. Петиметри засіли за «Український журнал», щоб показати себе за людей передових. На книжкових вітринах зарясніли «Русалки», «Гайдамаки», «Кумові постелі». Книжки белетристики виходили супроводжувані словничками, де роз'яснювалося темне значення слів: «галушка», «книш», «карбованець», «гопак», «макогін», «очіпок». Найбільш нетерплячі читці починали книжки саме з цих додатків, найбільш практичні — обмежувалися ними. І вони були праві — бо автор таких книжок Сомов щиросердно говорив, що герої цих творів Грицьки й Паньки — це тільки переодягнені іспанські й французькі пастухи Флоріанові. Гоголь з друзями іноді читали ці збірки вголос: їх читання супроводжувалося веселим сміхом, а кінчалося презирливим киданням брехливої книжки в найдаальший куток кімнати.

Друзі докоряли Гоголеві: — чого ти не спробуєш розповісти про нашу справжню Україну? Він боявся, що очі видадуть його, бо вже почав нишком українську повість, неподібну на всі ті, що траплялося йому досі прочитати з українського життя, повість, що блиснула б у літературі російській, що вразила б петербурзьких жителів, як сонце України, коли б воно засіяло раптом в цьому царстві туманів і мжички.

Прийшовши додому зі служби, він з пересердям кидав убік остогидлий службовий фрак, нашвидку розстібав гудзики черевиків — ноги в теплі хатні пантофлі — й брався за «Книгу всякої всячини». Вітчизна розквітала перед ним. Він закривав очі й йому уявлялася Україна — верби над ставом, білі хатки — замість звислих над Невою мостів, сірих, похмурих багатопверхових будинків Петербурга. Він одкладав книжку й довго сидів мовчки, думаючи про людей, що бавилися танками, що керувалися в побуті своєму такими милими, такими своєрідними й зворушливими звичаями. Перед ним поставали тіні селян Яновщини, Кибинець, Василівки. Вони посміхалися, дівчата простягали руки, кидали вінки, хлопці жартували, діди повагом вклонялись йому, як рідному. Він хваťався за перо й спішив відбити на папері їх образи, — образи селян, яких він так гарно знав з дитинства — немов боячись, що вони зникнуть, якщо він не змалює їх такими, якими бачив перед собою, — немов сподіваючись, що вони стануть ще ближчими, ще відчутливішими й живішими, занотовані гарячкуватими стрибками його пера. В пам'яті поставали давно чуťі казки й легенди: то страшні, то веселі, що розва-

жали його колись, що сповнювали його дитячу душу переляком, веселощами, любов'ю й радіощами. Він і сам не знав, як це робилося — люди й легенди в'язалися в щось ціле, в подію, що мала початок і кінець, напруження й спад, розгортання й фінал. Він знайшов у себе вміння вигадувати нові легенди. Він сам не знав, як вони з'являлись — іноді Гоголь запитував сам себе: чи не вириває в його свідомості якась давня, напівзабута казка, почута від селян? Ні, то було його власне, але разом з тим таке близьке, таке зрозуміле кожному, хто жив на Україні.

Він писав зовсім по-інакшому ці казки, ніж колись «Ганца Кюхельгартена». Він сам признавався собі, що коли «Ганц» був уже зовсім написаний — і йому здавалося, що ні в кого, ні в кого іншого не було нічого схожого, він раптом згадав — і зразу ж постарався забути, і ніколи не дозволяв собі пригадувати, — що точнісінько таке він читав у «Луїзі» Фосса — і дівчина була там така сама, і звали її теж Луїза, і пастор був — точна копія його пастора, і заплутана історія кінчалася теж одруженням. А тут?

«Дід мій (царство йому небесне. Щоб йому на тому світі їлися самі тільки буханці пшеничні та маковики в меду) умів дивно розповідати. Бувало поведе мову, — цілий день не посунувся б з місця й усе б слухав» — це було саме життя, це був український дід, що справді вмів чудесно розповідати!

Прийшовши з департаменту, залишивши за спиною галерею одноманітних чиновницьких облич, Гоголь опинявся в чудесному товаристві. Нові герої його: парубки й дівчата, діди й бабусі, козаки й поповичі виникали перед ним з слухняністю привидів — варт лише було їх покликати перед себе. Немов забавляючись, викликав їх на папір — і вони вже жили, з ними траплялися смішні й страшні пригоди, — потім герої ці зникали, поступаючи місцем перед іншими. А коли Гоголь кінчав писати — ще довго маячили перед його очима ці раптом виринулі друзі, що зробили життя таким прекрасним, що позбавили його самотності й перенесли в чудесний, багатобарвний світ, що принесли йому порятунок.

Ах, як це було захоплююче! Вони не пішли без сліду: в столі Гоголя опинилися твори, картини, що не тьмяніли, що переливалися щоразу новими й новими блисками, фарбами й вогнями. Вітрини книжкових крамниць дратували Гоголя. Він відходив від них сердитий, бурмочучи прокльони. Всі ці Оліни, Сомови, Погорельські обкрадають його. «Держи злодія!» — хотілося гукати Гоголеві. Він ненавидів панів - авторів, цих спекуляторів на модній темі, тим більше, чим ясніше відчував всю підробленість їхнього літературного стеклярусу. І в один день він вирішив, що чекати годі, що він має право опублікувати свої історії. Грошей на власне видання на зразок «Ганца» не набиралося ніяк. Тож треба було вдатися до якогось журналу. Тільки якого ж?

Гоголь перебирав у пам'яті журнали, що виходили в Петер-

бурзі. Так, «Отечественные записки» — це буде найбільш підходящим. Журнал, що поставив собі за мету писати про Росію силами російських авторів, журнал, в якому з числа в число друкувалися матеріали історичні, етнографічні, цікаві документи з історії Росії і всіх її околиць, народні пісні, творчість поетів-самоуків. «Ночь накануне Ивана Купала» — твір найбільше підходящий саме для «Отечественных записок». З такими думками Гоголь, старанно переписавши свій твір, подзвонив одного ранку в двері панського будинку, на яких була прибита дощечка з назвою журналу, а трохи нижче друга, з прізвиськом редактора-видавця «Отечественных записок» Павла Петровича Свіньїна. Галунний лакей впустив Гоголя до кабінету.

— Чим можу служити? — спитав його літній чоловік у розкішному бухарському халаті, поверх накрохмаленої манішки й офіційної чорної краватки.

Це був сам Павло Петрович, славнозвісний дипломат, мандрівник, політико-економ, географ, історик, видавець, письменник, поет, колекціонер, художник і дійсний статський радник.

* * *

«Павлуша, — жартував Пушкін, — не міг сказати трьох слів, щоб не збрехати. Папенька подарував йому дерев'яну конячку. Павлуша запевняв, що ця конячка належала Карлові XII і була та сама, на якій він скакав із Полтавського бою. Павлуша запевняв, що в домі його батьків єсть кухарчук - астроном, форейтор - історик, і його пташник Прошка пише вірші краще за Ломоносова».

Такий був Павло Петрович Свіньїн. На той час йому було вже 42 роки. З сімнадцяти років до тридцяти шести він служив у колегії закордонних справ. Він побував у всій Європі і обох Америках. Потім об'їздив усю Росію. Для нього сказати: «Пам'ятаю, якось у Філадельфії»... або: «Раз, пригадую, в Барселоні»... і т. д. було легше, ніж для іншого похвалитися подорожжю до Петергофа. І він справді бачив життя. Він видавав у Америці книжки про Росію, в Петербурзі — нарис про Північну Америку й Лондон, спогади про флот. І всюди він брехав однаково. Біс його знає, чим керувався Павло Петрович. Хіба тим, що в Лондоні ніхто не знав гаразд Москви й Петербурга і що мало хто з росіян побував у Філадельфії. Але, коли виявлялося, що його англійську книжку читали й у Москві, а американці жахалися, прочитавши неймовірні брехні про Філадельфію російською мовою, тоді Павлові Петровичу лишалося заспокоювати тільки тим, що фантазія його ще багатша за життєвий досвід.

Тепер Свіньїн був захоплений, як і завжди, водночас багатьма справами. Поперше, він проектував засісти за капітальну «Історію Петра Великого», для чого невдовзі мав виїздити до свого

маєтку, бо клятий Петербург рішуче рвав його на шматки, не даючи й хвилини на повільні розмисли. Подруге, він почав розпродувати свої музеї — збірку картин, портретів, скульптур, медалів, монет, мінералів, цікавих рукописів. Половина з цих раритетів, правда, пагадувала дерев'яну конячку Карла XII, але важливіше було вже позаду: — Свіньїн видав докладний «Опис» цієї колекції, обезсмертивши її таким чином. Оголосивши й розпублікувавши свою колекцію, він раптом втратив до неї всякий інтерес. Так стає байдужа коханка, опасисті розкоші якої пізнали занадто багато людей. Тож він подумував, що любов свою можна уже збути до інших рук. Потретьє, Павло Петрович ніяк не міг перемогти свою слабкість — малювання, яким займався довго, мимохідь, але встиг вже стати не тільки академіком, але й вільним спільником Академії художеств. І по четверте, Павло Петрович нюхом почув дух народності і, бажаючи бути з віком нарівні, взявся вишукувати геніальних самородків російських. Це була його ахіллесова п'ята. Чи швидше — не ахіллесова п'ята, а зрадливий підводний камінь, бо кожен із новонайдених самородків, возвеличених Свіньїним до небес, зрештою виявлявся бездарністю, фетюком, пташником Прошкою, що ніяк не міг написати віршів краще за Ломоносова. Чи смутило це Павла Петровича? Без сумніву, так. Та чи позбавляло його бадьорості духу? Ні в якому разі, і він сьогодні, як і вчора, ладен був чекати, що ось одного прекрасного дня до нього подзвонять, галунний лакей докладе про нового відвідувача, він, Павло Петрович, увійде до свого кабінету у бухарському халаті на крохмалевій манішій й в офіційній чорній краватці... і перед ним опиниться новітній російський Невтон.

— Чим можу служити? — нетерпляче перепитав Павло Петрович. Це був безперечно черговий самородок, чого б інакше з кишені фракa стирчав у нього скручений трубочкою рукопис? Нетерплячою рукою вихопив Свіньїн від Гоголя його твір, проглянув сторінку за сторінкою. — «Чудово! «Вечер накануне Ивана Купала». Ай-яй-яй! Що за тема! Піде, піде, можете не сумніватись, молодий чоловіче. Ви що, з України? О, тоді піде! Обов'язково піде — і не далі, як у... грудень, січень, лютий... як у лютому наступного року, через... один, два... три місяці побачите ви твір ваш у моєму журналі. Ви не з кріпосних бува? Ага, дворянин. Ну, звичайно, коли б ви були з кріпосних, це було б ефектніше. Але і з дворян нічого, бо з цими кріпосними в мене, бачте, тільки самі видатки: он на поета Сібірякова на силу 10 000 карбованців зібрав, щоб викупити цього новітнього Гомера з кріпосної неволі, а тільки ми його викупили — Гомер взяв і пішов у суфлери, даремно тільки гроші витратили. Ну, та нічого — в мене і без вас є ціла дюжина таких кріпосних поетів, що самого Лафонтена за пояс заткнуть. Чи не завгодно помилуватись? До наступного номера готую. — І Свіньїн, сяючи задоволенням, простягнув Гоголеві вірш поета з кріпаків — Аліпанова:

Чувства крест'янина — доброму поміщику». Павло Петрович собі добре розумів, що то значить «дух народу»:

Взошли на небо стопы наши
К престолу вышнего творца.
Отвел от нас он горьки чаши
Заботой барина - отца.

Віршомаз розповідав, як з поради поміщика селяни замість хліба засіяли буряки:

Теперь нас труд не утомляет,
Стремимся с радостью к нему,
И плод приятный созревает
Трудов отечеству всему.
А барину — благодаренье
От уст признательных летит,
И бог за то в вознагражденье
Весь род его благословит.

— Га? Що скажете? — загорівся Свін'їн. Він не почекав і секунди на відповідь Гоголя. Взагалі, помітно було, що в Павла Петровича зарані готова відповідь на всяке своє запитання, так-що й запитує він більше з любові до риторики. — Приємно, чи не правда, бачити, що всередині селянства нашого квітне така синівська любов до батьків - поміщиків. О! В нашого Аліпанова хіба тільки таке є? Ось, послухайте тільки, як він про государя - імператора пише. — Свін'їн одкашлявся і урочисто виголосив: — На прибытие государя - императора Николая Павловича за Дунай в армию —

Русски воины вступили
За Дунай с своим царем
И знамена преклонили
Пред венчанным их вождем.

Війська почули з небес голос Петра Першого:

Не затмится вечно мглой
Блеск российский державы,
Твой венец блесит тобой, —
Так он рек и над главами
Николай сквозь мглу узрел —
Молньеносными крылами
Озарил полки орел.

— Ну що, не орел мій Аліпанов?! — захоплено вигукнув Павло Петрович. — Ні, батеньку, докладу я вам, тільки я один умію винаходити такі таланти - самородки. Га?! Аліпанов! Кріпак — а барина поважає, про Миколу то Павловича як урізав?! «Твой венец блесит тобой». Ні, я вам докладу, це вам не Шекспір!

Свін'їна тепер годі було зупинити. Даремно Гоголь намагався сказати хоч слівце про твір свій, про «Ночь накануне Ивана Купала». Свін'їн вихвалявся тими матеріалами, які вже припасені в нього для чергових номерів «Отечественных записок» і якими він має до кореня потрясти приголомшену Європу.

— От, — вигукнув він, потрясаючи рукописом «Практичний

механік у Грязовці».— За допомогою звичайної сокири година зробив. А ось — пані Єлісеєва, російська поміщиця — її кріпачки виткали кашемірові шалі — дванадцять штук — всю шаль через обручку пропустити можна. Диво XIX сторіччя! А ось наш природний лікар, пан Протопопов, без будьяких іноземних лікарських хитрощів, всяких там дейч-шмерц-медикаментів — простим настоєм горілки на золототисячнику виликував божевільну. А це! Ах, це просто божественна стаття: — автор її доводить, що французької мови куди краще вчитися не у французиків з Бордо, пірижників і кучерів, що наїздять до Росії по легкі заробітки, цих бонапартівських нащадків, — а саме у вихованок інститутів благородних дівчат, пансіонерок-сиріт, дочок героїв вітчизняної війни. Що ви скажете? Вчися французької мови не у французів, а в своїєї сестри-росіянки. Такі думки зароджуються в державі нашої, — чи не є це доказ, питаю я, що ми вже перевершили панів-європейців у самому знанні їхньої рідної мови?!

Захльобуючись, бризкаючи слиною, Свіньїн цитував цілі абзаци з статтів, наготованих уже до друку в тоненьких книжках його журналу. То був ще «Взгляд на город Одессу», де доводилося, що російський імператорський парусний флот на Чорному морі, хоч і не брав участі в жодній баталії, але без сумніву, беручи на увагу обдарованість панів адміралів, охоче дасть сто очків флота всіх чужоземних держав, які спробували б тільки сунути до Одеси, Балаклави, Севастополя. То була ще стаття про тунгусів, і в статті говорилося, що тунгуси зовсім не вимирають, а, навпаки, процвітають день-від-дня пишніше; що про богів своїх поганських вони забули й думати, а стали такими християнами, що куди там мужикові з Рязані; що добробут у тунгусів, під батьківською опікою начальника краю, такий, що кращого годі й бажати, та що для тунгуса сім днів не поїсти — дрібниця; нарешті, що тунгуси нікого і ніколи не вшановували так, як імператорську комісію, що приїздила знайомитися з їхнім життям. Закінчивши побіжний огляд матеріалів, Павло Петрович поглянув на Гоголя переможним поглядом, і погляд цей говорив: — Я вже то не підведу, а от як ви, пане самородок?

Він попрощався з Гоголем, не запрошуючи його довідатися про долю рукопису: — Піде, піде. Обов'язково піде! — І коли Гоголь, трохи приголомшений, вийшов з його кабінету, Свіньїн, кровожерливо схопивши перо, заглибився в читання рукопису. Він то знав, що рукопис піде: та нащо ж би був тоді сам пан редактор, як не на те, щоб дописати половину свого? Бо, як ми вже знаємо, життєвий досвід у Павла Петровича був величезний, і далеко було б до його, свіньїнської, буйної творчої фантазії. І те, чого не вистачило б самому панові самородкові, те залюбки додав би йому Павло Петрович метким і розгонистим пером своїм.

Минуло три місяці. На протязі їх Гоголь одержав додому три чергових номери «Отечественных записок» і квітання на безплатне одержування свінїїнського журналу протягом року. Порадився з досвідченими людьми. Відповідь була ні гарна, ні погана. Подарунок Свінїїна значив, поперше, що «Ночь накануне Ивана Купала», очевидно, буде видрукувана і Свінїїн надсилає Гоголеві журнал, як своєму співробітникові. Це було аж надто втішно. Та, з другого боку, запобігливість Павла Петровича означала також, що гонорар Гоголеві нічого й чекати: початківцеві Свінїїн вирішив одплатити самою тільки продукцією власної видавничої кухні.

Десь у січні Гоголь зайшов іще раз до Свінїїна. Павло Петрович прийняв його з розпростертими обіймами: дворянство малоросійське обдарувало імперію блискучим самородком. Він щасливий, що нарешті, після невдалих спроб висунути Сібірякова, Слепушкіна, Аліпанова — в особі пана Гоголя-Яновського він знайшов природний, ядерний, натуральний талант. Про гонорар Гоголь не зміг в таких обставинах і натякнути. Коли ж мова зайшла про коректу гранок, Павло Петрович чомусь одразу прибрав неприступного вигляду, замахав руками, сказав, що автор не знає, яка то складна машина, всі ці друкарні, гранки, верстки, цидеро, петит, нонпарель, корина, що все це за нього зроблять фактори, що він може бути спокійний, що для автора нічого немає приємнішого, як одразу побачити свій твір уже перенесеним на сторінки журналу, — словом, пан Гоголь мусить дякувати, що Павло Петрович позбавив його від такої халепи.

... Дрижачими руками взяв Гоголь у книжковій крамниці синього кольору книжечку зі своїм твором. Швидкими кроками йшов до ближчої кав'ярні. Ложечкою розрізав журнал. Де ж він? Де ж «Вечер накануне Ивана Купала» — перший справжній його твір, ще зовсім свіжий, якого, здавалося, й чорнила ще не висхли на оригіналі? Поглянув до змісту. Що таке?! Ніби нема?! — і весь почервонівши, занепокоєний, з тремтячим серцем, повний передчуття якоїсь ще невідомої небезпеки, прочитав — чуже; незграбне, невідомо звідки впале йому на голову: «Бисаврюк или вечер накануне Ивана Купала, малороссийская повесть (из народных преданий), рассказанная дьячком Покровской церкви». Що за біс?! Та звідки такий наголовок? Він кинувся до тексту... Прочитав не одриваючись видруковану половину повісті — і сів зі спущеними руками, задубілий, не чуючи стукоту більярдних шарів з сусідньої кімнати, не звертаючи уваги на офіціанта, що запитливо стояв перед ним. Потім хутко вийняв з кишені асигнацію, поклав на столик і вийшов на вулицю.

Це була формена каверза. Біс його сіпнув нести твір до цього покvapливого балакуна. Що зробив Свінїїн з Купала? Звідки «Бисаврюк» з «Басаврюка»? Звідки в дячка-розповідача такі

дубові звороти, що тільки петербурзькому канцеляристові до
лиця?! Коли він, Гоголь, писав, що за тих часів «тільки один
із тисячі міг вибратися такий, за ким не було грішків і в кого
обидві руки були святі»? Що вони — хабарники із департамен-
ту — козаки й селяни давньої України його?!

Свіньїн зустрів Гоголя, хоч і неприємно вражений, але без
особливого здивовання. Видно було, що він уже давно наго-
товився до цієї розмови і що Гоголеві годі й думати чимсь
здивувати шановного редактора-видавця «Отечественных запи-
сок». Солідним баском, який невідомо звідки з'явився раптом
у нього, Павло Петрович засміявся на настирливу вимогу Го-
голя — негайно ж передрукувати журнал заново. Пан молодий
автор, очевидно, не уявляє собі, що значить журнал. І взагалі
в чому річ? Раз пан Гоголь звернувся до Павла Петровича, а не
Павло Петрович до пана Гоголя, це вже свідчить, що саме пан
Гоголь в Павлі Петровичі, а не Павло Петрович у пані Гого-
ль вбачає літературний авторитет, свого Вергілія — провідника в
пеклі, чистилищі і в раю літератури. Так, «Бисаврюк» у виправ-
леному редактором вигляді буде додрукований до кінця в «Оте-
чественных записках», і пан Гоголь мусить тільки вдячним бути
свому редакторові за надання його незрілій спробі деяких рис
літературної благопристойності й чистоти. А далі — Павло Петро-
вич величним жестом честь мав свідчити панові Гоголеві свою
найглибшу пошану.

Галунний лакей, вклоняючись, провів зніжковілого Гоголя до
дверей. Павло Петрович лишився сам у кабінеті.

... Слово честі, якби Микола Васильович мав змогу побачити
Свіньїна в цю мить наодинці, — він, можливо, пожалів би його,
закоренілого дійсного статського радника від журналістики.
Павло Петрович безсило опустився в крісло. Обличчя його вияв-
ляло щирі емоції. Він був зворушений до самих глибин душі
своєї — художника, письменника, журналіста, редактора, акаде-
міка, патріота, видавця.

Можливо, Гоголь простягнув би йому руку співчуття, почув-
ши, як Павло Петрович убитим тоном проголосив, звертаючись
до Апполонів, Талій, Мельпомен, Псіхей, прикрас свого кабінету:

— Не везе! Рішуче не везе. Цілковитий афронт щоразу. Не
відчути всього смаку моїх виправлень! Ні, на жаль, ні, але лю-
дина, яка не здатна захопитися стилем Свіньїна, не може бути
геніальним самородком. Я знову помилився. Фітюльку, ганчірку.
Гоголя якогось за талант прийняв! Ах, марно, здається, на-
звали мене «Павлушка мідний лоб»!

— Можу написати дурницю, але прозаїчного вірша ніколи не напишу, — так сказав колись у запалі спірки найдобродушніший з людей, друг Пушкіна, Антон Антонович Дельвіг. В цих словах була лише половина правди. Антон Антонович не міг написати прозаїчного вірша, але й дурниць він ніколи не писав.

Звичайно, в Дельвіга були свої хиби : щонебудь певне робити — для нього був уже жах. Дельвіг страшенно любив поспати. Раз, щоб продовжити насолоду, прийняв навіть опіуму і спав дві доби, не прокидаючись. Був він ледар феноменальний : поет, а щоб не віршувати, йшов на всяку витівку. Жінка напосідала : — будеш ти колинебудь писати, нещастячко моє ? — Він виправдувався : перо кудись заділось. Дружина перо відшукала. Довелось почати :

И я выйду ль на крылечко,
На крылечко погулять,
И я стану ль у крылечка
О любезном горевать ?
Как у этого крылечка
Он в последние стоял
И печальное словечко
Мне, прощаясь, сказал : —
За турецкой за границей,
В басурманской стороне
По тебе лишь, по девице
Слезы лишь достались мне.

На цьому з його кімнати почулося кректання : Дельвіг заховував кляте перо в мостину подалі від дбайливих жіничиних очей. Дружина зачула й поспішила на порятунок. Дельвіг уже лежав на дивані, готуючись заснути. Він подивився на неї винуватими очима — намагався сказати каламбур про перо, що полинуло до гусей, які летіли повз вікно. Але дружина не подумала навіть і посміхнутися. Вона тільки пробурмотіла крізь щільно стиснуті губи щось на зразок : «Тоня, не юродствуй». Каламбур повис у повітрі. Вона стала шукати перо, мовчазна, грізна й енергійна. Дельвіг плазував ззаду, почухуючи ніс, з виглядом винуватого школяра. Коли перо, нарешті, знайшлося, Антон Антонович так втомився розшуками, що про роботу не могло бути й мови. Звичайно, в Дельвіга були свої хиби — але він скорше міг нічого не написати, ніж щось непоетичне чи дурницю.

Ні, даремно він став видавцем і «Северных цветов» і «Литературной газеты». Ні, даремно і Пушкін, і Жуковський, і Баратинський, і Гнедич, і Крилов зробили Дельвіга видавцем своїх бойових органів. Дельвіг умів стійко боротися й з Фаддеем Булгаріним і з усією віропідданою клікою. Дельвіг блискуче володів мовою натяків. Не раз за Дельвіга чухали собі лоба цензори, побачивши, що пропустили вони в його виданнях. Здавалося б, проста, невинна й добромисна фраза в черговому огляді

літератури Ореста Сомова: «Ще при оголошенні про «Історію русского народа» Н. Полевого дехто дивувався з її наголовку й питав, що це означає — «История русского народа»? Хіба народ цей завжди керував сам собою демократично й не мав такого державного устрою, до якого можна було б віднести його побутування?!» Здається, невинна думка, наївний запит, — а подумати, так і до Робесп'єра дійти не важко.

Антон Антонович сам нікого, ну просто мухи не образить. Йому б: поспати, почитати гарну книжку, розповісти цікаву, до піру вигадану історію, лагідно посміхаючися очима крізь круглі окуляри. Потім послухати гарних віршів, дивлячись замріяно в далечінь. Потримати в руках мініатюрний томик «Северных цветов». І більше нічого йому в світі не треба, навіть ліжка він не мав до самого одруження. Подивитись на Антона Антоновича — тують, баба — не людина. Сміятися навіть не вміє, тільки посміхається. Та от, коли невгамовний Сверчок - Пушкін надумав, що потрібна Росії «Литературная газета» — так кращого видавця, ніж Дельвіг, годі було й шукати. Бо Антон Антонович за друзів, за літературу — і на ешафот піти міг, — звичайною своєю непоквапливою, розважною ходою. В «Северных цветах» він, і бровою не повівши, писав про Булгаріна: «Деякі журналісти сумніваються навіть — чи може в нас існувати літературна газета, коли немає літератури. Яка б не була російська література на вашу думку, але все ж вона існує. Навіть власні ваші твори, навіть зниділе буття ваших журналів править за відповіді на ваші запитання». «Северные цветы» вміщали по двісті й триста сторінок віршів. Баратинський, Вяземський, Глінка, Гнедич, Козлов, Пушкін, Туманський, Тепляков, Язиков, Жуковский не уявляли собі, як черговий альманах «Северных цветов» обійдеться без їх участі. І Дельвіг з честю орудував цими скарбами поезії.

... Ні, рішуче треба було відпочити. Стільки цікавих книжок скупчилося біля його дивану. Нові переклади Александра Дюмаса, казок Перольта, стоси журналів — яка краса! Антон Антонович солодко потягнувся. Та несподіваний гість перервав його насолоду.

— А - а - а, — широко всміхнувся Дельвіг. — Пане «Оооо!» Добридень, Миколо Васильовичу. Скоро вийде. Скоро вийде, батеньку мій. Скоро Глечик ваш прикрасить своїм народженням дозвілля читаючої публіки нашої. — Він взяв у руки коректу чергового альманаху (коректи, зрозуміло, Антон Антонович сам ніколи не робив — вона пролежувала в нього на столі без руху до того часу, поки дружина його сама її не виправляла). Відшукавши серед довгих листів розділ історичного роману, він показав його Гоголеві, потім не стримався, вихопив листи з авторських рук і почав перечитувати вголос. Куди дівалася його звична лінива вахлакуватість? — погляд Дельвіга сповнився вогню, го-

дос йому дрижав від натхнення, він розмахував руками; здавалося — він зовсім не лінивий, здавалося, другої такої жвавої, палаючої людини годі й шукати. Гоголь слухав і очі йому наповнилися слізьми хвилювання...

Він не випадково прийшов тепер саме до Дельвіга, видавця «Северных цветов». Звичайно, Гоголь довго думав, навчений гірким свиньїнським досвідом, до кого звернутися йому вдруге. «Северные цветы»?.. Немоżliво... Там Пушкін... і він понесе туди твори свої, позначені всіма недоліками юності? «Северные цветы» були надто бажані, щоб навіть і думати про них.

Та справу вирішила стаття Ореста Сомова, друкована в Дельвіговому альманасі. В огляді літератури Сомов писав про «Енеїду» Котляревського: «Сочинитель її зумів приправити свою поему малоросійською сіллю й жваво вивів у ній замість троянів, карфагенян і латинян, — земляків своїх, малоросів, з їх хатнім побутом, звичками й приказками». Сомов писав про потрібність гарної прозової книжки, — Гоголю здавалося, що оглядач «Северных цветов» пише про нього, ще невідомого нікому, але власника отих, дрібно списаних аркушків, що таять у собі стільки зібраної, та ще невиявленої сили. Він наважився тоді піти до Дельвіга. Його впустили в невеличкий світлий кабінет, він чекав, уже навчений Свиньїним, офіційного зверхнього при йому від холодного літературного чиновника. За столом не було нікого. Він вирішив, що господар незабаром увійде. Підтягнувши штани й раптом побачив, що на дивані лежить хазяїн. Зніжковів страшенно. Хазяїн побачив, засміявся: «Кумедно. Ви знаєте, і зі мною таке бувало. Ввійдеш до чиеїсь хати, нічого особливого не зробиш: рожу зістроїш, чи просто позіхнеш — залишишся сам з собою, словом, — і коли раптом помічаєш, що на тебе дивляться, а особливо дами — так, здається, хоч провалюйся крізь землю». Він посміхнувся, дружньо потис своєю теплою, м'якою рукою людині, яку вперше в житті бачив.

Дельвіг взявся продивлятися принесений уривок з повісті підписаній «ОООО», по кількості цих літер у словах «Николай Гоголь - Яновский». Там розповідалося про козацького посланця Лапчинського, що їде до незнаного йому миргородського полковника, та зустрічає по дорозі якогось літнього селянина, а селянин цей, наприкінці, виявляється самим полковником миргородського полку Глечиком.

Дельвіг прочитав сторінку, хотів одкласти рукопис, потім перегорнув нову сторінку, заглибився в читання, тоді замахав рукою на Гоголя, що й не думав йому заважати, і так читав уже до кінця, зовсім забувши про свого відвідувача. Гоголь стежив за його обличчям пожадливо. Він бачив по ньому, який епізод читає Дельвіг. От він прицмокує язиком: — Цоб! Цоб! — гукає Глечик на волів, що везуть його тяжко навантажений віз. От обличчя Дельвіга прибрало хитрого вигляду: то, певно, Глечик,

прикидаючись чумаком, каже Лапчинському: «У нас і голова не так зроблена, як у панів: більше на капусту схожа, ніж на голову». От очі Дельвіга сповнилися ніжності: дійшов, певно, до того місця, де Глечик підкидає догори свого сина, примовляючи: «Ай, да Федоте, і де ти взяв такого страшного соняшника?» А от Дельвіг щиросердно випнув очі і потім, прийшовши до тям, сам посміхнувся своєму здивованню: то, мабуть, відповідає дядько Лапчинському на його запитання, як дістатися до Глечика: «Нічого тобі й забиратися далеко: ніхто другий, як він, сидить перед тобою, мосьпане».

Дельвіг кінчив читати. Посидів хвилинку мовчки над рукописом, встав, тримаючи його обома руками. Відкрив ключиком шухляду письмового бюро, замкнув туди зшиток. Підійшов до вікна. Довго стояв мовчки, заглиблений у думи свої. І зовсім не звертав уваги на нетерплячий погляд Гоголя. Клацнув пальцями. Повів головою: — Ну й ну. Потішно.

— Як — потішно?.. — перепитав його Гоголь.

— Та от так! — з пересердя відповів Дельвіг. — Що, ви не розумієте, хіба? Отак собі живеш і живеш — а потім подзвонить дзвіночок і увійде отакий хлопець, як ви, і принесе твір свій, такий, що прикрасою буде для «Северных цветов». Ну, не потішно, хіба?! — Він близько підійшов до Гоголя, взяв його обома руками за плечі, міцно притиснув до грудей і поцілував тричі.

— Ні, есть у нас література! — сказав Дельвіг. — Есть! — підтакнув він, погрожуючи пальцем у вікно комусь невідомому.

— От, батеньку мій, до чого в вас добре виходить, — каже Дельвіг, дочитавши коректу до кінця. — Не крийтеся, я бачу, ви щось нове принесли. Давайте, давайте сюди.

Він подивляється нові рукописи — вони підуть до «Литературной газеты» — етюд «Женщина», стаття «Несколько мыслей о преподавании детям географии», новий розділ із української повісті «Учитель». Гоголь питає, як підписуватися на цей раз. Дельвіг замислюється й раптом пустотливо сміється: — Повість підпишіть прізвищем вашого полковника «Глечик» — може хтось і здогадається. Щодо решти — непогано показати й справжнє прізвище, це ж нікуди не годиться — всі ці «ОООО», «Ъ, Ъ, Й» і інші кабалістичні знаки панів сочинителів. І чого соромитись?

Дельвіг укладається з ногами на старенький, продавлений диван, розпитує Гоголя, з чого він живе, чим займається. Гоголь признається: він служить у Департаменті Уділів. У Дельвіга очі стають круглими від удаваного страху: — Боже мій! Не криюсь — сам пробував цього хліба, але на службі тільки балачками займався. Служив у Публічній бібліотеці, хотів мене начальник мій виховати: «Наступного чина, казав, одержите тільки тоді, як доручені вам книжки розберете. Ну, не знаю, чим у них там з книжками кінчилося, тільки наступного чина я не одержав».

Дельвіг замислився.— Ви знаєте що? Я дам вам листа до Василя Андрійовича Жуковського. Це — вселенський ангел - охоронець, його хлібом не годуй, а дай за когось поклопотатись. Ех, написати ж треба ... Слухайте, дорогий, я вам продиктую листа, а потім підпишу, добре? Ви знаєте, якби був прилад такий, щоб я лежав собі й говорив, а він записував, тоді я був би плодитим сочинителем.

* * *

Гоголь не йшов, а біг. Йому здавалося, що чим швидше кроки, тим ближче порятунк від остогидлої служби. Притомом, через три східці, стрибав він по сходах шепелевського палацу — на саму гору,— туди, де жив Василь Андрійович Жуковський.

Високий камердинер з галунами й аксельбантами на червоній лівреї, піднявшись з крісла, величаво спитав у пана відвідувача візитну картку. Гоголь зняковів: в нього її не було ніколи. Камердинер, проте, не здивувався, тільки спокійно поставив на стіл срібний піднос: до Жуковського ходили дуже часто люди, що не тільки її не мали, а навіть не знали, що таке візитна картка. Гоголь почекав кілька хвилин, поки камердинер повернувся. Десь здаля доносилися фальшиві звуки скрипки. Хтось намагався зіграти «Эй, не шей ты мне, матушка, красный сарафан», щоразу збивався на верхній ноті, починав знову коліно й знову збивався на тому ж самому місці.

Гоголь прислухався: як б'ється серце. Справді, де опинився він з ласки Дельвіга? Всього кілька кроків відділяє його від славетного поета росіян, вихователя наступника - цесаревича, людини, що прийнята, як рідна, в родині імператора. На власні очі побачить він того, в чие обличчя стільки раз вдивлявся на літографіях. Боже мій! На літографіях — як в обличчя Тассо, Гомера, Шекспіра! І цей за життя увічнений муж говоритиме з ним! Друкований портрет, свідоцтво безсмертя, оживе в рисах людини, й ця людина стоятиме перед ним!

Камердинер повернувся:

— Василь Андрійович просять.

Звивистим лабіринтом коридорів пішов за ним Гоголь. Все сильнішим ставав звук скрипки. Почувся низький басовитий голос:

— Ти колинебудь припиниш мої муки, Оксентіє?

Скрипка на мить замовкла. Почулася відповідь: — Та що ви до мене присікались, Василю Андрійовичу, навіщо ж я четвертака за скрипку дав?

Бас зітхнув, потім сказав сам до себе:

— Ох, порозпускав я вас. Та ти хоч би ноти брав правильно.

— Та то ж треба навчитися попереду, Василю Андрійовичу.

Бас зітхнув. Скрипка знову почала виводити: «Не шей ты мне, матушка, красный сарафан».

Камердинер ввів Гоголя до кабінету господаря: «Зараз Василь Андрійович вийдуть». Гоголь оглянувся. В кабінеті все бли-

щало чистотою й вишуканістю. Такий порядок буває тільки в застарілих хелостяків, що мимоволі увагу свою скупчують на домі своїму — сселі самотнього їхнього життя. На письмовому столі стояли бюсти царя, його дружини, Олександра Павловича. В кутках — античні статуї. На кожній стінці густо понавішували картини в золотих рамах. Їх так багато, як у музеї. Та коли б не диван турецький, коли б не прибор для паління та приставлена до стінки довга люлька з янтарним мундштуком, коли б не гравірувальний столик з наполовину витравленою гравюрою — можна було б подумати, що в кабінеті цьому ніхто не живе, що це — зала в музеї старовинних речей.

З сусідньої кімнати почулися м'які кроки. Жуковський увійшов до кімнати. Він був у довгому перському халаті, з ярмолкою на голові, в м'яких стоптаних пантофлях. Гоголь одразу пізнав його жовтувате розпливчате обличчя, рідке біляве волосся, зачісане на лисину. Очі його були швидкі — чудесні, глибокі, чорні очі людини Сходу, спадщина матері — полоненої турчанки.

— Чим можу слугувати? — спитав Жуковський. Швидко пробіг Дельвігову записку. Простягнув Гоголеві обидві руки. — Друзі Антона Антоновича — мої друзі. — Взяв до рук люльку, запалив. Усадив Гоголя у м'яке крісло. Сам влаштувався на дивані й нахилив голову набік, прислухаючись. Лагідно посміхався, дивлячись на Гоголя добрими, підбадьорюючими, посміхливими счима.

* * *

— У всій твоїй широкій персоні, — говорив Жуковському Пушкін, — не знайдеться жовчі, щоб муху вбити. — Це була свята правда. Зате доброти в Василя Андрійовича було стільки, що її вистачило б на багато персон, куди ширших за Жуковського. Він не уявляв собі, як можна прожити день, не поклопотавши за когось, не похмурівши й не потурбувавшись чужим горем, не зрадивши й не розквітнувши посмішкою за чужу радість.

«Кріпосні мої в мене на душі», говорив він колись, і, розбагатівши, поспішив дати вільну своїм кріпакам.

«Бути рабом — є нещастя, що походить з обставин, — твердив він. — Любити рабство є низькість, не бути здібним до свободи — є зіпсованість, створена рабством». Цю думку він намагався прищепити своєму учневі, наступникові Олександру Миколайовичу: «Цар, в високому смислі цього слова, батько підданих — також не може любити рабства свого народу й бажати продовження його, як батько не може милуватися низькістю своїх дітей».

Все життя його проходило в клопотах — все одно за кого: він міг би клопотатися за обидві сторони тієї самої справи — і щасливий був би, якби обидві сторони могли виграти. Життєві нещастя тільки поглиблювали в ньому стремління робити добро. Зрада єдиної його любові, Маші Мойєр, і потім смерть Маші — ніяк не озлобили Василя Андрійовича: тільки очі його більше

ставали задумливими, заволікалися густішою сльозою, коли він вислухував оповідання про горе інших ; й чуже горе проходило, амінялося чужою радістю.

Так, він любив і тепер. Коли, тільки прокинувшись вранці, завжди о п'ятій годині, плюснувши на обличчя холодною водою й закуривши натщесерце люльку, він сідав за письмовий стіл і обережно, кінчиками пальців брав розгорнутий екземпляр «Енеїди»,— очі його запалювалися й видіння іншого життя ставали в них. Ідучи крок за кроком за Енеєм— Василь Андрійович страждав, боровся й перемагав. Пристрасть кипіла в ньому— в уяві своїй він любив прекрасних богинь, полонив їх помисли одним помахом своїх брів, спопеляв їх серця одним поглядом своїх блискучих очей. У вухах йому шумів дзвін і скрегіт бою, стукіт коня і брязкіт мечів— і на вустах його осідав пил битви. Так— тоді він був муж і воїн, і рицар. Та проходили ці блаженні години— стрілка хронометра показувала пів на десяту. Оксентій подавав одягатися, Василь Андрійович кидав на нього жалісний погляд, закривав рукописа до шухляди, напівидку розсовував по кишенях папірці до наступної лекції з цесаревичем і біг до туалетної м'яким баб'ячим кроком, перехиляючись з боку на бік.

— Ти знатна особа обох статів, от хто ти ! — розреготався раз Пушкін, побачивши Жуковського в такий час. Справді, він зразу обабився, зморшкуваті, обвислі голені щокі робили його подібним якщо не до жінки, то принаймні до євнуха.

Так. Василю Андрійовичу братами були ті, хто вмів любити так, як він. Він обожнював тих, хто вмів любити більше за нього. Переможений учитель, він стежив за своїм учнем— Пушкіним з щасливим переляком курки, що висиділа непосидливе каченятко. Пушкін читав Василю Андрійовичу свої поезії. Після кожного читання Жуковський розумів, що Пушкін творить так, як він, Василь Андрійович, не міг би й мріяти. Йому потрібні були паладини, королі й гірські забувні, освічені сяйвом місяця,— Пушкінові досить було юродивого на Красній площі, або навіть колезького реєстратора в убогій кімнаті з засаленими шпалерами. Все, до чого торкалося перо Пушкіна,— все оживало небувалою поезією. Пушкін іноді кепкував :

— Василю Андрійовичу, якби тебе перекласти на чужоземні мови— ти став би всесвітній поет ; та горе твоє, що кращі твої твори самі вже є переклад з чужоземного.— Жуковський щиро-сердно смутнів, кидав на Пушкіна тривожні погляди, але зразу заспокоювався, бачачи його ніжний погляд : — Пушкін жартує.

Тепер Василь Андрійович сидить перед Гоголем, схиливши голову набік. В листі Дельвіга написано мало, але багатозначно, а від цих бісенят з «Северных цветов» щодня можна чекати всякої несподіванки.

«Не шей ты мне, матушка, красный сарафан» — роздирається Оксентій за дверима. Василь Андрійович зіскакує з дивана.

— Благаю, Оксентію,— вона вже не буде шити. Ти її уговорив.— Скрипка замовкає. В людській чуті незадоволене бурмотіння: «Камердинер,— каже Жуковський вибачливо,— страшенний аматор музики. Купив собі скрипку й тепер хоч з дому тікай. Ну, так що скажете, мій любий? Який же ви молодий! Антон Антонович рекомендує вас моїй увазі — це багато значить. Ви хочете змінити службу? Що наштотує вас на це? Ви не задоволені з начальства чи, може, осіняють вас які гордовиті мрії?»

Гоголь дивиться на Жуковського. Це був дивовижний погляд. Тільки одне слово «мрії» сказав старий поет, та цього було досить. Гоголь, захлинаючись, наче боячись, що впустить думку, якщо зупиниться, немов бажаючи звільнитись від важкої таємниці, говорить, говорить, говорить, і з кожним його словом все блискучіше, все жвавіше стають очі Жуковського.

Закінчивши, Гоголь і сам не пам'ятав гаразд, що він говорив. Можливо, в його мові не було зв'язку. Можливо, причепливий слухач знайшов би у ній багато протиріч і перебільшень. Але в цій мові була та гарячковість, що виправдує все й доводить слова до самого серця. Він говорив про мистецтво, про тумани помисли свої, про поразки й про видіння безсонних ночей. Перед ним був поет з поетів, і Гоголь знав, що кожне щире слово зрозуміє Жуковський і на кожен звук знайде відгомін у своєму серці. Щоким Гоголеві палали надзвичайним жаром, з вуст його зривалися слова, яких він досі не говорив нікому,— хіба іноді звиряв паперові,— зате жив з ними і плекав у грудях своїх.

— Кому ж я можу я довірити довгочасні думи свої?— зривалося з вуст Гоголя. Від хвилювання він заїкався, погляди його блукали з предмета на предмет, нічого не бачачи.— Я іноземець, заблудлий на чужину шукати того, що можна знайти тільки на вітчизні, і таємниці серця, жадібні відкриття, печально опускаються вглиб його, де таке ж мертве безмов'я. Пожальте мене... Може сльоза співчуття, що з'явиться на ваших очах, почується й мені... Холодний піт проступав на обличчі моему ще в дитинстві при думці, що, може бути, мені доведеться загинути в полюці, не відзначити свого імені жодним прекрасним ділом... Бути в світі й не відзначити свого існування... це було б жахом для мене... щось незрозуміле рухає пером моїм... якась невидима сила наштотує мене... передчуття ввійшло до моїх грудей, що ви не вважатимете мене за мізерного мрійника... Чуття благородні наповнюють мене: ніколи не принижувався я в душі й життя прирік добру... Наука, що я дістав від людей, не забудеться повіки. Вони — запорука моему щастю. Ви побачите, з часом за всі злі діла я відплачу добродійством... Я готую себе в тиші для благородних подвигів... Незгасно горить в душі моїй одне стремління. Не моє діло вирішувати, який я поет. Та раніше, ніж розуміти значення й мету мистецтва, я вже відчуваю чуттям всієї душі, що воно мусить бути святе.

Гоголь справді забув, що прийшов просити протекції на легшу

й грошовитішу службу. Та все змішалося в його голові від першого ж погляду старого поета. Він говорив, поки лилися з вуст його слова й зупинився раптом на півслові: думка увірвалася так несподівано, як і почалася. І от він сидів тепер мовчки, вже не пам'ятаючи, про що говорив, зляканий нежданим вибухом почуттів.

Жуковський мовчав, схиливши голову. Кілька хвилин тривала ця пауза. Оксентій, вирішивши, що гість пішов, знову почав своєї на скрипці.

Мовчанка ставала нестерпною для Гоголя. Раптом все ество його пронизала одна думка: «Божевільний! На що зважився він в тяжкому випадкові своєму? Хіба зуміє цей вельможа відрізати племін'я юнацького серця від підробного пафосу метких прохачів? Плечі Жуковського здригаються: ну так і є, він сміється — зараз він покличе Оксентія і накаже вивести пана-прохача, що дозволив собі розіграти перед ним таку непристойну для першого знайомства сцену». Гоголь увібрав голову в плечі, відшукав очі, відчувши гірку образу.

Тоді Жуковський підвів голову. По обличчю його текли сльози. Всякий сановник вигнав би Гоголя геть за таку манеру триматися перед особою третього класу. Але Жуковський був поет.

— Боже мій,— сказав він Гоголеві дрижачим голосом. Він подивився на його неохайний костюм, на гострий ніс, на скуйовджені чубок, на криві ноги.

— Боже мій! Чи розумієте ви, що ми рідні, рідніші за звичайне споріднення?! Бо ми відчуваємо обидва святиню мистецтва! Я все, все зроблю для вас.

НА КАМЕНИСТОМУ ШЛЯХУ

Від служби вже й спогаду не залишилось.

«Замість нестерпного сидіння цілими ранками, замість сорока двох годин на тиждень я займаюсь тепер шість,— проте жалування навіть трохи більше; замість дурної, безглуздої роботи, якої мізерність я завжди ненавидів, заняття мої тепер складають невимовне для душі задоволення». Для Марії Іванівни Гоголь читати такі рядки означало переноситись на сьоме небо. Коли ж вона прочитала, що «государиня наказала» Миколеньці викладати в Патріотичному інституті — її материнське серце переповнилося щастям. В церкві був відслужений урочистий молебень, потім запряжений пузатий, з обдертими боками візок — Марія Іванівна поїхала до сусідів ділитися новинами; в захопленні вона приписувала синові неймовірні здібності, в її розмовах Миколенька зробився навіть винахідником залізниці.

... Тепер Микола Васильович прокидався, коли хотів, писав до пізньої ночі. Він став господарем свого часу — і переможно по-

глядав на будильник,— а, біс круглий, ти вже не дзвонитимеш о пів на восьму щоранку й не возвічатимеш неблаганно об одинадцятій — «спати, спати, спати!»

Гоголь міг дозволити собі йти по вулиці тихо, навіть поважно: в нього є тепер гроші й на сьогодні, й на завтра, й на пів року вперед. Отже, ніщо, ніякі несподіванки не могли порушити розмірену ходу його життя. Він став вільний — а це давало йому змогу працювати так багато, як ще ніколи не працював.

Він забув уже, що таке складання реєстрів, відношень і зшивання паперів. Рудий Барбаросса, Жанна д'Арк, Ерік Датський, хрестові походи й велике переселення народів — от чим був заклопотаний Гоголь у той час, коли обов'язок відривав його від писання: він став старшим учителем історії в Патріотичному інституті. При вході його до класу інститутки вставали зі своїх місць, як він сам перед професором п'ять років тому. Інститутки зітхали по ньому; Гоголя обожнювало принаймні чотири-п'ять з них,— вони спускали очі долу й червоніли, коли вчитель історії входив до класу, а біля дошки — цілковито втрачали здібність відповідати: учнівські їхні зошити з історії були заповнені не так повчальним досвідом епох, як віньєтками з зображеннями пронизаних стрілами сердець, голубків з листами в дзьобах і амурів з колчанами. Гоголь був — «душка», «Нікочка», «божественний». В коридорах його зупиняли напрочуд допитливими запитаннями про всі подробиці життя Густава Вази й Маргаріти Наваррської — запитували ті, хто був зовсім байдужий до цього на лекціях. Микола Васильович довго торопів у класі, весь час відчував, що в нього аж цілих дві руки, які невідомо куди дівати. Очі його були то підведені до стелі, то впущені на підлогу. Подивитись просто на учениць було б цілим подвигом. Він не знав навіть, що дві учениці — Воейкова й Беренгардт поклалися одна перед одною, що любитимуть Нікочку до гробової дошки й підкріпили цю клятву, боляче обпаливши собі мізинці на вогні дортуарної свічки.

Ця метаморфоза сталася з Гоголем щось за кілька місяців. З листом Жуковського Микола Васильович прийшов до Петра Олександровича Плетньова. Петро Олександрович листа прочитав раз, другий, тоді підняв брови й сказав: «О!». Потім взяв у руки олівця і попросив Миколу Васильовича розповісти в суворій послідовності про свою освіту, звання, заняття й схильності, робив нотатки, поки Микола Васильович оповідав. А там — схилився над нотатками; подумав, кусаючи олівець. А подумавши, знову сказав «О!» тоном полегшення, ніби розв'язав якусь проблему — і тоді вже пояснив, що немає нічого легшого, як покинути нелюбу службу, і що коли б шановний новий знайомий його мав би пристрась до педагогіки, то він дуже легко прийняв би його, не пізніше як у березні, під свої прапори інспектора Патріотичного інституту, що з причини збільшеної кількості вихованок молодші класні дами, мадмузель Мелентьева й

Шемелева, переобтяжені заняттями й що він, Плетньов, не відмовиться засвідчити начальниці інституту, мадам Вестінгаузен, і здібності, і благонадійність пана Гоголя.

Пристрасть до педагогіки знайшлася тут таки, і уже через короткий час Микола Васильович у себе вдома порався в сундуку, розшукуючи старі ліцейські конспекти з історії й благословляючи долю, що не спалив їх під час переїзду до Петербурга. От і все. А згодом Плетньов розшукав для Гоголя й приватні лекції, на наступну осінь намічався й Катерининський інститут і ще два заклади — а це був уже верх найрожевіших мрій.

Петро Олександрович не відпускав Гоголя спід своєї уваги: підбадьорював в інституті, запрошував до себе додому і перезнайомив з усією родиною; і часто вони забиралися вдвох з Миколою Васильовичем у плетньовському кабінеті, заставленому книжковими полицями, занавішеному білими шторами, сідали біля столу, заваленого рукописами й коректурами — і Петро Олександрович годинами слухав Гоголеві оповідання. Він дозволяв собі сміятися рідко. Плетньов проковтував сміх і занадто розсмаковував кожне смішне місце, щоб віддатися веселощам. Тож він сидів непорушно, весь — увага, зате по закінченні обм'якав і, ніби відповідаючи собі самому на запит, кивав головою і підтакував: — Так — це обіцяє щось дуже й дуже гарне. — Він не вмів, чи не хотів покищо сказати, що ж саме гарне — але читання захоплювало його.

Між ними встановилася швидка й глибока дружба. Як не дивно — її породила смерть.

Це було в кінці другого місяця Гоголевого знайомства з Плетньовим. Микола Васильович прийшов до нього ввечері. Його впустили, провели до кабінету. Стурбована чимсь служниця вийшла, хутко повернулася: «Просили зачекати, скільки б то не було: Петра Олександровича вдома нема і хтозна, коли повернуться», — закрила обличчя фартухом і вибігла з кабінету. Гоголь здивувався. За дверима чулися швидкі жіночі кроки з кінця в кінець кімнати, плач, зітхання: «боже мій, боже мій!» Певно, сталося якесь нещастя. Гоголь хотів піти, але подумав й скорився проханням Петра Олександровича.

Він чекав довго, кілька годин. Від нічого робити взяв рукопис, що лежав на столі. Несподіванка примусила його забути про все. «Сочинения Александра Пушкина» — прочитав він на титульному листі. То був «Борис Годунов», який кілька днів тому вийшов з друку, зразу розкуплений в Петербурзі, — твір знаменитий іще задовго до виходу в світ. Плетньов тримав його коректуру, поки Олександр Сергійович був у Москві, — це Гоголь знав, та рукописа просити не наважувався, тепер випадок сам дав пушкінський зшиток до його рук. Обережно, кінцями пальців, взяв його Гоголь: подумати тільки, він тримав те, до чого торкалося перо Пушкіна!

Розгониистий почерк Пушкіна в кількох місцях був почерканий олівцем. Гоголь продивився підкреслені рядки: «Лишь строгостью мы можем неусыпной сдержать народ» — прочитав він на одній сторінці. «Нас каждый день опала ожидает, тюрьма, Сибирь, клобук иль кандалы» — спостерігав Гоголь через кілька сторінок. Він здивовано підвів брови: підкреслені місця, взяті окремо, робили з рукопису повість про сьогоднішні часи, примушували вбачати в творі історичному їдку повість про царську владу, про бунтівників, про народ. «Всегда народ к смятенью тайно склонен» — читав Гоголь, і новий, таємничий зміст трагедії схвилював його. Він раніше цього не бачив. «Так борзый конь грызет свои бразды, на власть отца так отрок негодует; ну что ж? Конем спокойно всадник правит, и отроком отец повелевает». — «Молись за меня, бедный Николка», — просив Годунов, а юродивий відповідав: «Нет, нет, нельзя молиться за царя Ирода...» — «О чем там плачут?» — питав один в народі. Це була знаменита подія, оспівана Карамзіним: мовляв, народ з слізьми благав Бориса стати царем. — «А как нам знать?» — відповідає другий. «То ведают бояре, не нам чета». — «Все плачут», — чулося в народі, — «заплачем, брат, и мы». — «Я силюсь, брат, да не могу». — «Я также. Нет ли луку? Потрем глаза». — «Нет, я слюней помажу. Что там еще?» — «Да кто их разберет».

Що це мусило означати? Невже Пушкін скористався з історії, щоб висловити свої переконання про насильство царської влади, про байдужість народу до царів, про його готовість до заворушень? Чи, може, цензура хотіла вгледіти в «Бориси» те, чого там не було, побачити під ризами Бориса мундир Миколи і почути в дзвонах кремлівських церков голоси сьогоднішнього життя? Гоголь потиснув плечима, розгорнув рукопис на першій сторінці і з насолодою заглибився в читання. Дивна гармонія захопила його.

Вже кілька днів тому, жадібно перечитавши купленого в книгарні «Бориса», він присвятив йому чимало полум'яних рядків:

«Ніби прикутий, знищивши оточуюче, не чуючи, не прислухуючись, не пам'ятаючи нічого, пожираю я твої сторінки, чудесний поете. І дивні картини твої блищать і роздаються все неосяжніше... і в грудях моїх знову муки — відвітні струни душі гримлять. Великий! Над цим вічним творінням твоїм клянуся... Іще я чистий, ще жодне ганебне чуття користі, раболіпства й дрібного самолюбства не западало мені в душу... Якщо зганьблю в собі тобою викликані звуки... о ні!»

І сьогодні він перечитував «Бориса Годунова» з ще більшим захопленням. «Неосяжний Пушкін» — зривалося з вуст його, і він забув усе, забув тривогу й здивування, які викликав у ньому такий несподіваний прийом у Плетньова, забув кроки за спиною, весь заглибився в читання.

Почувся різкий дзвоник. Гоголь поспішив покласти рукопис

на стіл. Голос Плетньова в передпокої сказав в'яло і апатично кілька нерозбірливих слів. Петро Олександрович пройшов до кабінету. На очах в нього блищали сльози.

— Ну,— сказав він Гоголеві,— можу сповістити вас про нещастя. Антон Антонович Дельвіг сьогодні помер від гнилої пропасниці.

Він одвернув голову й, барабанячи пальцями об стіл, дивився в вікно. Переполошений Гоголь схопився з місця й широко розкритими очима поглядав на Плетньова.

— Як?! Що?!— скрикнув він.

Плетньов безсило мовчав. Рука його дрижала все дужче й дужче. Потім він — зібраний, замкнутий, врівноважений Петро Олександрович — не витримав. Перевів очі на Гоголя, посміхнувся болісною, дитячою посмішкою, такою дивною для нього, й заридав — голосно, не стримуючи себе:

— Це вони... вони ненавидять всіх нас. Вони радіють з його смерті. Ну що він їм зробив?! Добрий... гуманний... кристальна душа...

Плетньов довго не міг заспокоїтися. Уже принесли води. Уже гість поривався йти, а Плетньов усе тримав руку Гоголя своєю рукою, не відпускаючи його: — Посидьте. Нестерпно лишатися самому.— Потім, трохи прийшовши до тямки, він розповів Гоголеві все, що сталося в останні тижні, що звело до могили доброго, вайлакуватого, безхмарного Антона Дельвіга.

— В жовтні я був у Антона Антоновича. Він показував мені листа: запрошення до III відділу власної його імператорської величності канцелярії. Його мав честь викликати для розмови генерал Бенкендорф. Дельвіг, приховуючи занепокоєння, намагався жартувати: от, мовляв, яке горе — доведеться вставати чуть світ, голитися, вдягати фрак. Він хотів сприйняти цей виклик, як дрібницю, але ледве приховував занепокоєння, тим більше, що зовсім не уявляв собі, з якого приводу зацікавився ним III відділ.

— Петро Олександрович,— сказав він мені, коли ми лишилися сам-на-сам,— це все підступи Булгаріна. Фаддей в 1825 році, коли арештовували праворуч і ліворуч, наклепав владі на власних своїх племінників і віддав їх до тюрми, щоб тільки показати в ті трижні дні, що він відданий домові Романових. Фаддей шукає всякого приводу, щоб донести на когось і тим зайвий раз підкреслити свою благонадійність. Фаддей присягається, що життя його проходить мов під скляним ковпаком, а сам списав на доноси пуди паперу. Фаддей давно угледів в «Литературной газеті» свого лютого ворога: ще тоді, коли запитав у Оresta Сомова: «Що ж, ви на мене нападати думаєте?» — «Держися»,— жартома відповів йому Сомов,— і з того часу почалося. Булгарін вирішив не чекати й напав перший на нас: лобовим ударом у «Северной пчеле» й ножом у спину — доносами Бенкендорфові.

Плетньов важко зітхнув.— Ніхто інший, як Булгарін, інформувє Бенкендорфа з найнебезпечнішого боку про життя Пушкіна, Вяземського, Барятинського, всіх інших, про все те, що друкується і в «Литературной газеті» і в «Северных цветах», всюди. До того ж він перебріхує, як тільки спаде йому на його підступну думку,— керівники III відділу занадто ліниві, щоб читати щось, крім доносів своїх клеветів. Недаремно назвав його Вяземський Видоком¹ Фігляриним.

— О, негідник! Ви подивіться тільки, Миколо Васильовичу.— Він простягнув Гоголеві коректурний відбиток завтрашнього номера «Северной пчелы», яку видавали Булгарін з Гречем.

— Я поборов свою гадливість і пішов принижуватися до Фаддея. Я просив його — донощика і негідника — не вмішати оповіщення про смерть Дельвіга. Мати Антона Антоновича живе в провінції,— сказав я йому,— і ще не знає про смерть її сина. Її треба підготувати до цієї страшної звістки. Якщо вона довідається про це з газет, її старе серце може не витримати.— Булгарін був переполошений моїм приходом. Він все ладен був обіцяти, що б я не прохав у нього. Його круглі очі злодійкувато бігали, боячись зустрінутися з моїми. Ми розійшлися на тому, що об'яви він не вмістить. Та я з острахом відчував, що Фаддей може збрехати. І от — бачите, фактор типографії дістав мені коректурний відбиток завтрашнього номера «Северной пчелы».

Гоголь подивився. На видному місці в газеті Булгарін вмістив об'яву про смерть Дельвіга.

— О, негідник! — вигукнув Плетньов.— Фаддей мстивий, як гадюка. Він переслідує кожного з своїх ворогів, навіть після смерті. Він мститья на матері за її сина, якому вже III відділ не страшний.

— Булгарінове отруйне насіння дає буйні сходи. Нас ненавидять за те, що ми несемо в світ знання своєму народові,— продовжував Плетньов.— Булгарінове начальство — Бенкендорф, цей лінивий і байдужий до всього німець, втрачає спокій, коли чує, що хтось збирається освічувати народ російський? Хіба він на йоту зменшив своє презирство й зверхне ставлення до росіян з того часу, коли став ледве що не регентом? Хіба він не відчуває себе досі носієм вищої гідності німецької своєї раси, цей тупоумний, напівписьменний солдафон? Хіба ми не знаємо, що він думає про наш народ, цей генерал-ад'ютант його величності? Кабак і піп, різки і муштра — от що треба цим дикунам, народу мужиків — таке переконання Бенкендорфа. Він ненавидить навіть військово-інженерні училища, адже звідти виходять освічені люди, а не порожні паркетні шаркуни й безголові боги плац-параду. Всяка освічена людина з росіян — його особистий ворог. Як же мусить він ненавидіти нас, що намагаються розпалити факел знання в люб'язній вітчизні нашої?

¹ Видок — знаменитий паризький детектив.

Плетньов поліз у шухляду, витяг звідти аркушик паперу.

— Читайте : «Прийняте вами правило, ніби то освіта й геній правлять за виключний ґрунт для досконалості, є правило небезпечне для загального спокою, яке затягло вас самого на край провалля і вкинуло в оне таку кількість молодих людей. Моральності, старанному служінню, усерддю слід дати перевагу над освітою недосвідченою, розпусною й безкорисною. На цих то засадах мусить бути засноване благонадійне виховання».

— Тобто : покора худоби, моральність вівці, відданність сліпого раба ! Так писав Бенкендорф років чотири тому Пушкінові. Ах, як попався тоді Олександр ! Він був украй здивований, коли цар випустив його в 1826 році з заслання, обіцяв використати його здібності з користю для батьківщини — і раптом дав йому таке несподіване завдання : «зайнятися предметом про виховання юнацтва». Пушкін жартував тоді : — «Я — й виховання юнацтва ! Чому не я — й псування юнацтва ?..» А втім, виклав на папері свої думки, закликаючи якомога збільшити рівень знань, обов'язковий для молодих людей. В кінці записки, все ще не розуміючи, чому раптом з нього зробили педагога, дсписав : «Все-підданіше прошу його величність дозволити мені повергнути перед ним думки відносно предметів, більше мені близьких і знайомих». Ах, які ми всі були наївні тоді. Бенкендорф і цар прощували Пушкіна, чи не відмовиться він, бува, від ідеї освіти народу російського, яка надихала всіх нас, за яку кожен з нас кров свою віддасть, краплина за краплиною. І Пушкін так таки, як дитина наївний, чорним по білому написав їм : «Одно просвещение в состоянии удержать новые безумства, новые общественные бедствия».

Та Пушкін з книжкою для Бенкендорфа небезпечніший, ніж Якубович з пістолетом, ніж Каховський з кинджалом. Пушкіна і кожного з його друзів, хто тільки з'єднується з ним на полі поезії, на журнальному чи газетному полі, — всіх нас Бенкендорф роздушив би своїм кованим солдатським ботфортом прусака. Булгарін і Греч, ці собаки - шукачі жандармів, вишукують тільки, на чому спіймати кожного з нас. Дельвіг мав уже колись нагінку за те, що цитував у «Литературной газете» слова Карманьоли — «Аристократів на ліхтарі». Навіть Бенкендорф не міг би запідозрити, щоб Дельвіг закликав розправитися з російським дворянством, будучи сам — барон. Тоді Олександр Христофорович допитується :

— А від кого вам відомі ці слова крамольної пісеньки ?

Та в цей останній раз сталося ще гірше. Ви знаєте, що про Липневу революцію у Франції нашим газетам дозволено було бевкнути лише кілька малозрозумілих слів : мовляв, їх величність король французів вирішив одректися від престолу на користь їх ексцеленції герцога Орлеанського. І все — більше майже ніяких подробиць. І от, у жовтні минулого року Антон Антонович вміщає в «Литературной газете» таку замітку :

«От нові чотири вірші Казіміра де - ла - Вінья на пам'ятник, який у Парижі передбачають спорудити жертвам 27, 28 й 29 липня»

Скажи мені їх імена, о Франціє!

Їх нема на цьому монументі.

Вони так швидко здобули перемогу.

Що ти стала вільною раніше, ніж встигла їх пізнати».

І все. От тоді викликали Антона Антоновича до III відділу. Признатися, я з занепокоєнням чекав його повороту. Зайшов до нього ввечері того ж дня. Та мене не прийняли.

— В чому річ? — «Не знаємо: наказано нікого не приймати». З того дня Дельвіг заперся в своєму домі, нікого не хотів приймати, цілі дні розкладав пасьянс, чого за ним ніколи раніше не було. Ми нічого не знали й посміювалися: — певно перепало таки Антонові. Та раптом вийшло розпорядження начальства: заборонити Дельвігові видання «Литературной газеты». Це вразило всіх нас, як грім: такого ми не сподівалися. Після цього я мусив дізнатися у нього, що сталося. Він прийняв мене. Я жакнувся, коли побачив Антона Антоновича: неголений, оброслий щетиною, в халаті, він лежав на дивані й не встав навіть при моєму приході. Засалена колода карт лежала перед ним, але він і її не торкався.

— Петро Олександровичу, — сказав він. — Я хочу, щоб замість мене видавцем газети був Сомов. Я тепер поза законом.

Я довго умовляв його розказати мені, що за розмова була в нього з Бенкендорфом. Він довго відмовчувався, потім розповів:

— Бенкендорф прийняв мене стоячи. Не запросив сісти. Почав кричати, ображати, називати на «ти». — Я тебе, Пушкіна й Вяземського зашлю до Сибіру! Я знаю, ви всі небезпечні державні злочинці. Геть звідси! — гукав він на мене щосили. — Ви всі тільки й думаєте про те, як би роздути в Росії полум'я революції. Мені це прекрасно відомо, краще, ніж ви думаєте.

— Від кого вам відомо, пане генерале, про наші думки? — спитав я його, коли він трохи вщух.

— Не твоє діло! — заgrimів він, а потім додав: — Від одного мого й твого доброго знайомого.

— Ви знаєте це від Фаддея Булгаріна, — сказав я йому просто в обличчя. — Тільки це не мій і не ваш добрий знайомий, а звичайний агент III відділу, що пробувається доносами на своїх літературних ворогів.

— Бенкендорф осатанів. «Геть звідси!» — закричав він несамовито. Я вийшов з його кабінету. — Куди йти? Все закінчено. Я довго ходив в околицях Петербурга; дивився на опалі листя жовтих дерев. Ці зів'ялі жовті листочки, що безшумно лягали на землю, перевалюючись з боку на бік — я не міг відвести від них очей. Вони мені нагадали мене самого. Буйно зелені влітку, напоєні жовтавим соком, шуміли вони під поривами вітру, тріпотіли, підставляючи свіжим хвилям повітря свої пружні спинки. І кінчилося — вони зморхлі й обвислі падають на землю, щоб

зогнати, щоб бути втоптаними в розмоклий падолистий ґрунт байдужим чоботом перехожого.

Так поздним хладом пораженный,
Как бури слышен зимний свист,
Один на ветке обнаженной
Трепещет запоздалый лист,—

тихо сказав Дельвіг, дивлячись у вікно ... Мороз пройшов мені по шкурі. Я хотів був утішати його, та слова застигли в горлі, обов'язкові, банальні слова безпідставного заспокоєння. Дельвіг тільки подивився на мене присоромлююче. Це я б мав запевняти його, спокушеного в усіх тонкощах літературного життя, що йому є ще якась надія вийти спід опали!

— Життя не в тому, щоб з'їсти зайву тисячу котлет,— вимовив Дельвіг, без слів зрозумівши все, що я готувався було йому сказати. Він посміхнувся мовчки, сумною, задумливою посмішкою. Слабо потис мою руку, і я вийшов від нього навшпиньках, як виходять з кімнати, де лежить небіжчик.— І тепер все закінчено. Одним менше, Миколо Васильовичу,— болісно зітхнув Плетньов й безсило звів голову.

— О, прокляті,— сказав він після довгої мовчанки.— Російська література віддана на відкуп французькому офіцеру, полякові Булгаріну. Тим більше плазує він перед жандармами, чим глибше відчуває, скільки за ним гріхів. Французький офіцер Булгарін, чех Грець, поляк Сенковський, ці чужі нашому народові люди! Ви думаєте, в них взагалі є вітчизна? Вони перегризли б горло й поляку Міцкевічу, коли б знали тільки, що цього вимагає Бенкендорф. Їх вітчизна там, де дзвенять жандармські остроги, де панує голубий мундир, де рабство звило собі міцне гніздо, де важко відрізнити перо офіційного літератора від паляша поліція. Миколо Васильовичу,— схопив Плетньов Гоголя за руку,— першими боязкими кроками вступаєте ви до храму літератури вітчизняної. Не троянди квітчатимуть чоло ваше— терновий вінець жде того, хто йде за нами. Булгаріни битимуть вас у ланіти. Куди легше скоритися долі, піти на послуги до літературних відкупщиків і стати пальясом народу і гуртовиком гостинного двору літератури. Перевірте шлях свій, щоб потім не кляли нас, що з дороги легкого літературного промислу втягли ми вас на долання зрадливих і крутих верховин поезії. Зважте оком своїм, Миколо Васильовичу, всі небезпеки майбутнього— бездонне провалля, неосяжні урвища і круті скелі нашого шляху. Щоб не зірвалися колись з вуст ваших прокльони тим, хто позбавив вас сну й спокою, безтурботності й наснажив вас турботами, печаллю й пекучим вогнем тривоги.

Гоголь не дав Плетньову докінчити. Він схопився з місця, сльози проступили йому на очах:

— Петро Олександровичу,— сказав він.— І ви говорите мені таке?! І ви ще можете сумніватися?! І ви ще не певні того, що я піду всюди, куди тільки не поведе мене Пушкін?!

Харків, 1937 р.

Іван Чумаченко

Над хребтом Копет-Дага упала гроза,
Тричі землю усю сколихнула громами.
Гнівні хвилі річок в бій пішли з берегами,
Захиталась нервово спокійна лоза.

Накликаючи ніч, потемнів небозвід,
Заснувалися пилом пустинні простори,
Від ваги непосильної чорні зробилися гори,
Переносячи хмари із заходу прямо на схід.

Потім дощ зашумів. Його краплі, мов кулі,
Густо падали в травах, прибиваючи їх до землі,
І тріщали дуби, мов під танками, в чорній імлі
Блискавиці ракетами сяли в жахливому гулі.

Ця гроза не несе задоволення в серце нікому.
Тільки смуток залишить холодний, важкий ...
Та радіють бійці - прикордонники в час отакій
І стоять непорушно під зливою й гулами грому ...

Люблю я ранок сонячний в саду,
Коли стоять дерева у інеї;
Коли вітрець черешню молоду
Торкне легенько — і навколо неї
Літають іскри гострі, неколючі
І крутяться, і гаснуть, і горять,
А вдалені, в убранні білім, кручі
Замислено над річкою стоять.

Все спочиває під снігами тихо.
Все мовчазне, та світле і живе;
Я відчуваю, ледь замітно диха
Черешня юна, пагіння нове,
Що восени лишь народилось радо
І рученят не встигло підвести ...
Чекає все весну свою — відраду,
Щоб буйним цвітом мужньо розцвісти!

Алма - Ата 1939 р.